

Inhoud

Inleiding	7
Hoofdstuk 1 Geschiedenis	12
1.1 Definitie	14
1.2 Historisch denken	21
1.3 Historische redeneerwijzen	31
1.4 Het nut van historisch denken en redeneren	39
Hoofdstuk 2 Verzamelen	46
2.1 Bronnenonderzoek	48
2.2 Soorten bronnen	58
2.3 Bronnenkritiek	68
2.4 Feiten vaststellen	79
Hoofdstuk 3 Ordenen	86
3.1 Verandering en continuïteit	88
3.2 Soorten veranderingen	95
3.3 Periodiseren	104
3.4 Betekenisvolle geschiedenis	112
Hoofdstuk 4 Verklaren	122
4.1 De bouwstenen van een historische verklaring	124
4.2 Verschillende verklaringen	133
4.3 Een voorbeeld van een debat	142
4.4 De vergelijkende aanpak	148
Hoofdstuk 5 Beeldvormen	158
5.1 Nut en noodzaak van historische beelden	160
5.2 Het belang van inleving	168
5.3 Waarden in de geschiedwetenschap	176
5.4 Objectiviteit in de geschiedwetenschap	185

Werkmateriaal	194
Bij hoofdstuk 1 Geschiedenis	196
Bij hoofdstuk 2 Verzamelen	208
Bij hoofdstuk 3 Ordenen	226
Bij hoofdstuk 4 Verklaren	242
Bij hoofdstuk 5 Beeldvormen	254
Literatuur en annotatie	269
Register	286

1 Geschiedenis

Arie Wilschut

Intocht van keizer Napoleon in Amsterdam op 9 oktober 1811. Schilderij van M.I. van Bree.

- 1.1 Definitie
- 1.2 Historisch denken
- 1.3 Historische redeneerwijzen
- 1.4 Het nut van historisch denken en redeneren

Veel Nederlanders denken dat onze achternamen door Napoleon (1769-1821) zijn ingevoerd. Helemaal onjuist is dat niet, maar ook niet helemaal juist. Nederland was vanaf 1810 deel geworden van Frankrijk, met als gevolg dat de Franse wetgeving er werd ingevoerd. In 1792 – zo'n zeven jaar voordat Napoleon aan het bewind kwam – was in Frankrijk een burgerlijke stand gecreëerd die van iedereen de familienaam en de eigennamen registreerde. Vanaf 1811 gebeurde dat ook in Nederland, niet vanwege een besluit van Napoleon, maar als gevolg van de inlijving bij Frankrijk, waar deze regels nu eenmaal golden. Wie nog geen familienaam had, moest er een aannemen. Verreweg de meeste Nederlanders hadden echter allang een achternaam. Veel Nederlandse familienamen zijn terug te voeren tot in de zeventiende eeuw, sommige zelfs tot in de Middeleeuwen.

De waarheid spreken over de herkomst van achternamen behoort tot de taken van de geschiedwetenschap. Historici willen weten waar iets vandaan komt, hoe oud het is, en hoe het zich heeft ontwikkeld. Een eis is dat daarbij de juiste feiten worden gehanteerd en dat verzinsels worden ontmaskerd. Een populair verzinsel over de achternamengeschiedenis is bijvoorbeeld dat sommige Nederlanders die rare Franse wetgeving niet serieus namen en dachten dat deze wel gauw weer zou worden afgeschaft. Daarom zouden zij belachelijke familienamen als 'Naaktgeboren' of 'Poepjes' hebben gekozen. In werkelijkheid is het bestaan van zulke merkwuurige namen vaak aan heel andere oorzaken toe te schrijven.

De waarheid spreken over het verleden is soms gemakkelijker gezegd dan gedaan. Zo worden over standbeelden van helden uit het verleden soms heftige discussies gevoerd omdat die helden zich ook aan wandaden schuldig zouden hebben gemaakt, bijvoorbeeld slavenhandel. Maar degenen die zich uitspreken voor de verwijdering van een standbeeld, stellen zich vaak slecht op de hoogte van de historische waarheid. Zo werd in de Rotterdamse gemeenteraad gediscussieerd over het standbeeld van Piet Hein (1577-1629) zonder dat men zich realiseerde dat Piet Hein reeds lang was overleden toen Nederlanders zich – vanaf 1637 – met slavenhandel gingen bezighouden. Over Piet Hein bleek bij nader inzien eigenlijk weinig kwaads op te merken. Wat is de waarheid over Piet Hein? Welk beeld van vaderlandse helden moet een historicus geven? Kan dat ooit een objectief en onomstreden beeld zijn? Hoe werkt geschiedenis eigenlijk?

In dit hoofdstuk worden de grondslagen van de geschiedwetenschap besproken. In de eerste paragraaf wordt gedefinieerd wat geschiedenis precies is en waar geschiedenis zich wel en niet mee bezighoudt. In de tweede paragraaf wordt uiteengezet hoe historisch denken ontstaat en wat kenmerkend is voor dat denken. In de derde paragraaf wordt besproken hoe historici te werk gaan als zij een stuk geschiedenis schrijven en welke redeneerwijzen ze daarbij gebruiken. De laatste paragraaf gaat over de vraag wat het nut van dit alles is: wat heeft een samenleving aan geschiedenis?

1.1 Definitie

De geschiedwetenschap streeft ernaar waarheden vast te stellen over het verleden. Soms is dat niet zo eenvoudig. Hoe komen we aan onze achternamen? Verdienen vaderlandse helden hun standbeelden? Het juiste antwoord op zulke vragen is niet een-twee-drie te geven. Toch gaat het bij wetenschappelijke geschiedenis om waarheden omtrent het verleden. In het vervolg van deze paragraaf bespreken we twee aspecten van deze omschrijving van de geschiedwetenschap: *waarheden* en *het verleden*.

Waarheden over andere tijden

Het vaststellen van waarheden is de taak van iedere wetenschap. Geschiedenis is in dat opzicht geen uitzondering. Elke wetenschap eist dat zorgvuldig met bronnen en gegevens wordt omgegaan, dat die op betrouwbaarheid, volledigheid en representativiteit worden getoetst, en dat vervolgens conclusies worden getrokken over 'feiten'. Alleen voor geschiedenis geldt dat het daarbij over *andere tijden* gaat: geschiedenis gaat niet over de nog bestaande werkelijkheid, maar over de verdwenen werkelijkheid van het verleden. Daardoor kan de geschiedwetenschapper niet, zoals andere wetenschappers, via eigen waarnemingen vaststellen hoe iets in elkaar zit. Hij kan bijvoorbeeld geen mensen enquêteren om gegevens te verzamelen die precies bij zijn vraag passen. Hij moet het doen met overblijfselen uit het verleden, zoals voorwerpen, gebouwen, geschriften, of herinneringen van mensen die iets hebben meegemaakt.

Zulke overblijfselen kunnen willekeurig en onvolledig zijn. Zo zegt de historicus Fasseur, die in opdracht van de Nederlandse regering onderzoek deed naar de wreedheden van Nederlanders in Indonesië tijdens de onafhankelijkheidsoorlog in de jaren 1945-1949: *'Zeer veel is nooit schriftelijk vastgelegd; en van wat wél werd geregistreerd, is een deel in Indonesië achtergebleven, vernietigd of verloren gegaan.'* Het merendeel van de wreedheden die tijdens de onafhankelijkheidsoorlog zowel door Indonesiërs als door Nederlanders zijn gepleegd, zal nooit meer kunnen worden vastgesteld als 'geschiedenis'. Er is domweg niets van overgebleven. Geschiedenis is niet wat er vroeger gebeurd is, maar alleen datgene wat daarover later nog als 'waarheid' wordt vastgesteld. Alles wat vroeger gebeurd is, maar later niet meer kan worden vastgesteld, behoort wel tot het verleden, maar niet tot de geschiedenis. Dat geldt voor de meeste dingen die vroeger gebeurd zijn.

Waarheden vaststellen over het verleden is niet alleen moeilijk omdat over de meeste gebeurtenissen te weinig bewijsmateriaal is overgebleven. Een andere moeilijkheid die samenhangt met het tijdsverschil tussen vroeger en nu, is het *veranderende waardenpatroon*. Als we een beeld van het verleden beschrijven, zullen we dat altijd doen in hedendaagse taal en uitgaand van hedendaagse vragen, begrippen, *waarden* en *normen*. Veel standbeelden van vaderlandse helden zijn opgericht in de

negentiende eeuw, toen nationalisme en liefde voor het vaderland belangrijke waarden waren. Op grond daarvan is te verklaren dat men in het Noord-Hollandse Hoorn in 1893 trots een standbeeld oprichtte voor de in die stad geboren vooraanstaande VOC-kolonisator Jan Pieterszoon Coen. In 2011 vonden burgers van Hoorn dat dat beeld maar beter kon verdwijnen omdat Coen zich in Indië zou hebben schuldig gemaakt aan misdaden. Besloten werd het beeld niet te verwijderen, maar er een bordje bij te plaatsen waarin ook de wandaden van Coen werden gememoreerd. In de ogen van negentiende-eeuwers was het opbouwen van een koloniaal rijk iets groots en heldhaftigs, een prestatie van formaat. Dat daarbij soms nietsontziend werd opgetreden, beschouwden zij eerder als doortastendheid en daadkracht dan als misdaad. Zij leefden in de tijd van het moderne imperialisme, toen Europese mogendheden om het hardst koloniale rijken opbouwden en daaraan hun grootheid en trots ontleenden. Bijna niemand vroeg zich af of Europeanen wel het recht hadden andere volken te overheersen; vrij algemeen was de gedachte dat Europeanen daartoe zelfs verplicht waren om de zegeningen van hun ontwikkelde beschaving ook over de rest van de wereld te verspreiden.

Het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen in Hoorn: beeld van een held of van een misdadiger? Of gewoon een beeld uit de negentiende eeuw?

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw was 'genocide' een belangrijk begrip geworden in het denken van Europeanen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was het woord ontstaan om er het doelbewust uitmoorden van een geheel volk of een gehele bevolkingsgroep mee aan te duiden, zoals door de nazi's gedaan was met de

Joden. De twintigste eeuw kende meer van deze grootschalige uitroeiingen, zoals die van meer dan een miljoen Cambodjanen door het communistische regime in de jaren zeventig, die van Tutsi's door Hutu's in Rwanda in 1994 en de moordpartijen op Bosnische moslims door Serviërs tijdens de Joegoslavische burgeroorlog van de jaren negentig. Als 'misdaad tegen de mensheid' was genocide aan het begin van de eenentwintigste eeuw zo belangrijk geworden, dat mensen zich gingen afvragen of Coens optreden in Indonesië eigenlijk ook niet in die categorie viel. Als dat 'waar' was, was Coen geen held, maar een 'misdadiger'.

Het probleem hiermee is dat elke tijd zijn eigen woorden kiest en zijn eigen waarden kent. Is het juist om daden uit de zeventiende eeuw aan te duiden met woorden uit de eenentwintigste eeuw en af te meten naar eenentwintigste-eeuwse maatstaven? Of moeten we het negentiende-eeuwse standpunt over de zeventiende-eeuwer – zoals uitgedrukt in dat standbeeld in Hoorn – respecteren?

Een ander woordkeuze probleem dat met tijdsverschil samenhangt, is het feit dat de betekenis van woorden na verloop van tijd verandert. Een dictator was in de Romeinse tijd een ander soort persoon dan in de twintigste eeuw, en het woord 'fascist' betekende in de tijd van Mussolini (1883-1945) iets anders dan tegenwoordig. Toch kunnen we moeilijk alleen maar taal gebruiken die gebruikelijk was in de tijd waarover we het hebben. Dan zou geschiedenis onbegrijpelijk worden voor hedendaagse lezers. We moeten ons dus noodzakelijkerwijs uitdrukken in de taal van nu. We kunnen niet anders dan zaken in het verleden bekijken vanuit het perspectief van het heden.

Dat doet echter niets af aan de eis dat een historicus het verleden 'recht moet doen'. Hij moet zijn best doen zich zo goed mogelijk te verplaatsen in de omstandigheden van destijds en proberen terdege rekening te houden met gezichtspunten die mensen in het verleden eropna hielden. Een historicus lijkt een beetje op een tolk: hij probeert denkwerelden van personen uit andere tijden verstaanbaar te maken voor zijn tijdgenoten. Door zich in te leven in mensen van vroeger en door bronnenmateriaal kritisch te analyseren, 'vertaalt' hij vroegere gedachten voor de hedendaagse lezer. Dat wordt ook wel *hermeneutiek* genoemd, naar het Griekse woord 'hermeneus', dat 'uitlegger' of 'tolk' betekent. De historicus vertolkt hoe mensen destijds gebeurtenissen hebben beleefd en hoe zij tot hun daden zijn gekomen.

Waarheden over het verleden zijn dus die zaken die wij tegenwoordig, op grond van de gegevens die nog zijn overgebleven, met behulp van onze hedendaagse taal en vanuit ons hedendaagse perspectief, nog als feit kunnen vaststellen over wat er vroeger gebeurd is. Dat is een reden waarom geschiedenis steeds opnieuw moet worden geschreven. Het perspectief van het heden verschuift immers steeds; mensen stellen steeds nieuwe vragen en vinden steeds weer andere dingen belangrijk. Af en toe worden ook nieuwe gegevens ontdekt – maar dat is op geen stukken na de belangrijkste reden voor het schrijven van nieuwe geschiedenisboeken. Geschiedenis gaat niet alleen over vroeger, maar ook over de relatie tussen vroeger en nu, over de beelden die mensen van tegenwoordig hebben over het verleden.

Verleden en geschiedenis

En dan het tweede sleutelwoord uit onze omschrijving van geschiedenis: het verleden. Ook dat is minder eenvoudig en eenduidig dan het lijkt. In de eerste plaats is het verleden een *niet meer bestaande werkelijkheid*. Net zoals de toekomst *nog niet* bestaat, is het verleden iets dat *niet meer* bestaat. Daarom is het belangrijk om onderscheid te maken tussen ‘geschiedenis’ en ‘het verleden’. Dat doen mensen niet altijd vanzelfsprekend. Soms wordt in het spraakgebruik met ‘geschiedenis’ ook de loop der gebeurtenissen zélf – dat wil zeggen het verleden – bedoeld, bijvoorbeeld in een zin als: ‘Economische ontwikkelingen bepalen de loop van de geschiedenis.’ Het is echter verwarrend om met het woord ‘geschiedenis’ zowel de niet meer bestaande verleden werkelijkheid aan te duiden als de beelden van die werkelijkheid zoals die in geschiedenisboeken voorkomen. De beelden van het verleden zijn namelijk niet hetzelfde als de verleden werkelijkheid waarover ze gaan. Daarom reserveren we het woord ‘geschiedenis’ voor de *beelden van het verleden* zoals ze door geschiedwetenschappers worden vastgesteld. Het verleden bestaat niet, maar geschiedenis bestaat wél.

Als het verleden niet bestaat, hoe kan er dan een vak zijn dat dat verleden bestudeert? Kan er een wetenschap zijn die zich met het bestuderen van iets niet-bestaands bezighoudt? De oplossing is hier dat een geschiedwetenschapper zich eigenlijk helemaal niet direct met het verleden bezighoudt. Hij bestudeert zaken die in het heden wél bestaan, namelijk overblijfselen uit het verleden, vooral geschreven documenten, maar ook andere in de tegenwoordige wereld voorkomende overblijfselen. Eigenlijk kunnen we bijna alles wat in de huidige werkelijkheid bestaat, beschouwen als een overblijfsel uit het verleden, maar meestal gaan we er niet zo mee om. Alleen historici bestuderen zaken in het heden om met behulp daarvan iets over het verleden te weten te komen. We zouden dus ook kunnen zeggen dat een historicus niet het verleden bestudeert, maar dat hij de hedendaagse werkelijkheid bestudeert met de bedoeling om beelden van het verleden vast te stellen.

Wat wordt precies bedoeld met ‘het verleden’, of ‘de verleden werkelijkheid’ waarover geschiedenis gaat? Het is te eenvoudig om te zeggen dat het daarbij gaat om ‘alles wat er vroeger gebeurd is’. Niet alleen is over heel veel gebeurtenissen geen bruikbaar bewijsmateriaal overgebleven, er is ook heel veel gebeurd dat niet de aandacht van de historicus trekt. Historici zijn niet de enigen die zich met het verleden bezighouden. Ook andere vakken hebben ermee te maken. Zo bestudeert de geoloog de ontwikkeling van de aardkorst zoals die zich gedurende miljoenen jaren heeft voorgedaan. Via de langzame verschuiving van aardplaten kan de geoloog vulkanisme en aardbevingen verklaren. Een astronoom heeft het over nog veel langere tijdsduren dan de geoloog, aangezien hij de ontwikkeling van het heelal vanaf de ‘oerknal’ in zijn studies betreft. Wat korter, maar toch van aanzienlijke lengte, zijn de tijdsduren waarmee evolutiebiologen te maken krijgen bij de bestudering van de ontwikkeling van het leven op aarde, inclusief het ontstaan van

de soort die we aanduiden als ‘mens’ of ‘homo sapiens’. Het ontstaan van het heelal, vulkanisme of de evolutie van de homo sapiens behoren echter niet tot het vakgebied van de historicus. Als in een geschiedenisboek de uitbarsting van de vulkaan Vesuvius in 79 n.C. wordt besproken, gebeurt dat niet vanwege de bijzonderheden van de vulkanische verschijnselen die daarbij aan de orde waren, maar vanwege de enorme impact die de uitbarsting had op de Romeinse samenleving rond de vulkaan, met name in het stadje Pompeï.

Geschiedenis begint bij het ontstaan van menselijke cultuur. In klei uitgebeelde zaal met twee zuilen, gevonden in het paleis van Knossos op Kreta. Ca. 2000 v.C.

Geschiedenis gaat alleen over *het verleden van de menselijke cultuur*: alles wat door mensen is bedacht en gemaakt en wat zich als zodanig in de loop der eeuwen heeft ontwikkeld. Wat zich in de natuur heeft voorgedaan, wordt niet expliciet door his-

torici bestudeerd. Hooguit betrekken ze natuurlijke omstandigheden in hun beschouwingen, zoals een droogte die een hongersnood veroorzaakt, of een natuurlijke gesteldheid die de ligging van een havenstad kan verklaren. Dat gebeurt dan alleen met het oog op de invloed die de natuur had op de menselijke samenleving of de wijze waarop de menselijke samenleving op de natuur heeft gereageerd. Daardoor is geschiedenis in dubbele zin een *cultuurvak*: wat door de geschiedwetenschap wordt bestudeerd is menselijke cultuur, en het product van die studie (de geschiedbeelden die eruit voortkomen) is ook weer menselijke cultuur. Geschiedenis is wat vanuit de ene menselijke cultuur (die van het heden) over andere menselijke culturen (die van het verleden) aan waarheden kan worden vastgesteld. Daarom heeft de befaamde historicus Johan Huizinga (1872-1945) geschiedenis ooit gedefinieerd als *‘de geestelijke vorm waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden’*. Met een ‘geestelijke vorm’ bedoelde hij dat het bij geschiedenis gaat om voorstellingen van mensen. Zijn omschrijving maakt ook duidelijk dat het niet alleen om het verleden gaat, maar evenzeer om de hedendaagse cultuur die bezig is de relaties tussen heden en verleden te onderzoeken.

De geschiedenis begint dus niet bij de oerknal, maar bij het ontstaan van menselijke cultuur. Geschiedenisboeken die hun eerste hoofdstuk beginnen met overzichten van de ontwikkeling van het heelal, de aarde en van het leven op aarde gaan uit van een onheldere definitie van geschiedenis. Een grensgeval is hier het bespreken van de afstamming van de mens: spreken we alleen van ‘menselijke cultuur’ als het om de homo sapiens gaat, of hebben ook andere soorten mensachtigen, bijvoorbeeld de aan de homo sapiens nauw verwante neanderthaler, een vorm van ‘menselijke cultuur’ gehad? In het laatste geval zou de interesse van de historicus uitgaan naar die cultuur, niet naar de fysieke eigenschappen van de neanderthaler.

Over culturen van mensachtigen voorafgaand aan de homo sapiens kan doorgaans echter maar bitter weinig worden vastgesteld. Om praktische redenen is dus te overwegen de geschiedenis te laten beginnen met de ontwikkeling van menselijke cultuur door de homo sapiens. Voor de geschiedenis in het gebied dat tegenwoordig Nederland heet, zou dat inhouden dat deze een overzichtelijke lengte krijgt. Vanaf ongeveer 15 000 jaar geleden werd het tegenwoordige Nederlandse gebied bewoond door mensen van de soort homo sapiens en zo lang duurt dus ook de geschiedenis in dat gebied. Voor de gehele mensheid zou geschiedenis een lengte krijgen van zo’n 300 000 jaar. Zo lang geleden is naar schatting de homo sapiens in Afrika ontstaan.

Een ander standpunt over de lengte van geschiedenis is dat pas van geschiedenis kan worden gesproken vanaf het moment dat er ergens geschreven bronnen werden geproduceerd. In dat geval is de geschiedenis van de gehele mensheid niet langer dan ruim 5000 jaar (van zo lang geleden dateren de oudste geschriften uit Mesopotamië en Egypte) en de geschiedenis in Nederland niet langer dan zo’n 2000 jaar (rond het begin van de jaartelling werden de eerste geschreven bronnen over dit gebied geproduceerd door de Romeinen). De tijd voorafgaand aan de tijd